

УДК 37(477)(09)

DOI: 10.24919/2313-2094.5/37.102616

Олена НЕВМЕРЖИЦЬКА
orcid.org/0000-0002-9911-9735

РЕАЛИЗАЦІЯ АКСІОЛОГІЧНИХ ІДЕЙ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Статтю присвячено аналізу освіти та шкільництва на етнічних українських землях, що у першій половині ХІХ ст. входили до складу Російської імперії, крізь призму актуальних для того часу освітніх цінностей. На прикладі окремих освітніх інституцій показано специфіку російського, польського, єврейського, українського шкільництва означеного періоду. Доведено, що основними ідеями, на яких базувався освітній процес, були становість, народність та релігійність. Ці ідеали вплинули на визначення змісту, форм, методів та засобів навчання і виховання в закладах освіти означеного періоду, статус вихованця у навчально-виховному процесі тощо.

Ключові слова: аксіологічна ідея, цінності, освітні цінності, шкільництво, виховання, вітчизняний освітній простір.

Елена НЕВМЕРЖИЦКАЯ

РЕАЛИЗАЦИЯ АКСИОЛОГИЧЕСКИХ ИДЕЙ В ОТЕЧЕСТВЕННОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ ХІХ века

Статья посвящена анализу образования и науки на этнических украинских землях, входящих в первой половине ХІХ века в состав Российской империи, сквозь призму актуальных для того времени образовательных ценностей. На примере отдельных образовательных учреждений показано специфику российского, польского, еврейского, украинского школьного образования обозначенного периода. Доказано, что основными идеями, на которых базировался образовательный процесс, были сословность, народность и религиозность. Эти идеалы повлияли на определение содержания, форм, методов и средств обучения и воспитания в учреждениях образования обозначенного периода, статус воспитанника в учебно-воспитательном процессе и т.д.

Ключевые слова: аксиологическая идея, ценности, образовательные ценности, образование, воспитание, отечественное образовательное пространство.

Постановка проблеми. Сучасні реалії засвідчують важливу роль освіти для розвитку суспільства. Провідна роль на світовій арені належить тим країнам, які дбають про інтелектуальний потенціал нації, для яких освіта, спрямована на формування ціннісного типу мислення кожної особистості, є водночас важливою цінністю.

У житті людини цінності виконують різноманітні функції, зокрема є: 1) критерієм, чи певним стандартом вибору загальносуспільних прагнень. Особа, яка усвідомлює цілі, що стоять перед групою, у якій вона функціонує, схильна приймати ті цінності, опредмечення яких наближає ідеал, до якого її спільнота прагне; 2) стандартом інтеграції особи із суспільством; 3) стандартом вибору індивідуальної дороги життя, яка узгоджується із концепцією, що панує у суспільстві, але водночас має певні особливості, властиві кожній конкретній особі, оскільки виводяться безпосередньо з її життєвого досвіду. Крім того, вони диференціюють суспільну сферу людської особистості, і тим самим диференціюють її прагнення [10, с. 332].

Цінності, будучи предметом прагнень особистості, впливають на процес формування мотивації та стають регулятором її поведінки. Вони, відтак, складають зміст виховання і впливають на педагогічну практику, проявляючись у змісті освіти, її цілях та методах. Саме тому цінності, на яких базується система освіти, визначають її ефективність. З огляду на це, важливо дослідити вплив освітніх ідеалів на педагогічну практику в минулому задля удосконалення сучасної системи освіти та уникнення тих помилок, які гальмують її розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми історії освіти та педагогічної думки України стали предметом досліджень А. Вихруща, Н. Дем'яненко, М. Євтуха, С. Золотухіної, М. Чепіль, М. Ярмаченка та ін. Науковці здійснили цілісний аналіз історико-педагогічного процесу на українських землях, привернули увагу громадськості до незаслужено забутих персоналій, що доклалися до розвитку вітчизняної педагогіки.

Вагомим внеском в історію української педагогіки є аналіз ціннісних засад вітчизняної освіти, здійснений, зокрема, у працях І. Беха, О. Вишневського, І. Зязюна, В. Кременя, В. Огнев'юка, В. Скотного, О. Сухомлинської, А. Ярошенко та ін. Дослідники, зокрема, зосередили увагу на дослідженні цінностей як сучасної, так і освіти минулого, робили спробу класифікації освітніх вартостей, торкалися проблеми психолого-педагогічних механізмів формування цінностей особистості.

Незважаючи на ґрунтовну розробку у наукових працях аксіологічної проблематики, окремі питання не розв'язані або ж розв'язані лише частково. Це передусім стосується досліджень розвитку аксіологічних ідей у вітчизняній педагогіці минулого.

Мета статті полягає у дослідженні прикладних аспектів реалізації аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі першої половини XIX ст.

На початку XIX ст. у Російській імперії, з одного боку, чітко усвідомлювалася важливість народної просвіти, проте, з іншого, вона була повністю підпорядкована державним потребам, оскільки «лише уряд має всі засоби знати і висоту успіхів всесвітньої освіти і справжні потреби Вітчизни». Такий стан речей приводив до того, що характерними рисами російської освіти першої половини XIX ст. стала становість, релігійність, народність та виховання безмежної відданості батьківщині і монарху, оскільки «...народ не вміє відділяти Вітчизну від Царя і бачить у Ньому своє щастя, силу і славу». Метою виховання став «юнак сили і звитяги, зрілий розумом, прагнучий знань, але при цьому зберігший дорогоцінний спадок перших років – простоту звичаїв і святу довіру до Неба» [2, с. IV – VI].

Становість освіти передбачала функціонування різних типів навчальних закладів, які призначалися для певних верств населення. За статистичними даними, станом на 1834 р. у Харківському навчальному окрузі налічувався 1 університет, 7 гімназій, 81 повітове училище, 98 народних і парафіяльних шкіл, 20 приватних пансіонів; у Київському окрузі – 1 університет, 1 ліцей, 7 гімназій, 25 повітових училищ, 30 народних і парафіяльних шкіл та 23 приватні пансіони; в Одеському – 1 ліцей, 5 гімназій, 26 повітових училищ, 20 народних і парафіяльних шкіл, 13 приватних пансіонів [7, с. 510 – 511]. До їхньої діяльності висувалася низка вимог. Насамперед викладанню всіх предметів слід було надати чіткого морального спрямування, яке не суперечило б вченню православної віри, у всіх навчальних закладах запроваджувалося викладання Закону Божого, учні мали регулярно відвідувати церкву та виявляти повагу до всього, що стосувалося цього предмету. Атмосфера навчальних закладів має уособлювати мир і злагоду і в них мали здійснюватися всі заходи для захисту вихованців від гріха, поганих зв'язків, непристойного поведіння і знайомств, у книгосховищах заборонялося зберігання книг, які суперечили б вірі, правлінню і моральності. Засобами навчання, особливо російської мови і літератури, мала прищеплюватися у серцях вихованців любов до батьківщини і всього вітчизняного. Великого значення надавалося також збереженню здоров'я учнів засобами гігієни приміщень, одягу і харчування [4, с. LX – LXVI].

Для найнижчих станів для поширення першопочаткових корисних знань відкривалися парафіяльні училища. Згідно з Правилами для парафіяльних училищ Київської, Волинської та Подільської губерній (затвердженими Міністром Народної Освіти 8 листопада 1845 р. у вигляді експерименту на 3 роки) [5], такі навчальні заклади мали відкриватися всюди,

де для цього були відповідні засоби. Зміст освіти повністю підпорядковувався тріаді «самодержав'я, православ'я, народність». Перелік навчальних предметів був коротким, проте всі вони, поряд з формуванням елементарних умінь читати, писати, рахувати, спрямовувалися на передачу підростаючому поколінню базових цінностей християнської релігії: 1) Закон Божий за Коротким Катехизмом і Священною Історією; 2) читання книг церковного і цивільного друку, а також рукописів; 3) каліграфія; 4) чотири перші дії арифметики, а в жіночих школах ще й рукоділля. Крім цих предметів, щоденно протягом 30 хвилин вчитель працював з учнями над поясненням карти Росії, ознайомлював їх з витворами природи та мистецтва свого краю засобами розповіді без використання будь-яких записів чи підручників (що свідчило про втілення ідеї народності), вчив церковного співу по нотах тощо. Навчальний день починався і закінчувався молитвою. Вчитель у своїй роботі зобов'язувався керуватися принципами врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів, доступності навчання тощо. Головною метою виховання визнавалася моральна, а засобом її реалізації – Закон Божий, вчителям якого наказувалося, щоб діти звикали відчувати важливість моральних настанов і своїх обов'язків щодо Бога, себе, ближніх і влади. Це досягалося застосуванням методів переконання, прикладу, підбадьорювання, схвалення всіх добрих спонук, прихильності до релігії та царя, співчуття до нещастя, любові до справедливості, ревності до навчання, праці і до кожної корисної діяльності.

7 січня 1818 р. у Одесі на базі Благородного Ліцею, заснованого Дюком Емануїлом де-Рішельє, було відкрито Рішельєвський Ліцей у складі п'яти класів, внутрішнього і зовнішнього ліцеїв, педагогічного інституту на 24 вихованці, початкового училища з ланкастерським класом і двома додатковими: правознавства і політичної економії з комерційними науками. У 1928 р. п'ять ліцейних класів були перетворені на три відділення, перше з яких було назване початковим училищем (перші три класи), друге – чотири класи, які відповідали гімназії, третє – чотири ліцейні і класи, з яких були створені два відділення: філософське та юридично-політичне. У 1837 р. ліцейні класи було відділено від гімназійних, наявні відділення замінені фізико-математичним і юридичним, було створено Інститут східних мов. Уже за рік з'явилося ще одне – камеральне відділення.

Програма навчання у кожному з відділень була особливою, проте викладалися предмети, спільні для всіх відділень, і вони великою мірою відображали офіційний освітній курс Російської імперії. До них належали догматичне богослів'я, психологія та логіка, давня історія та історія Середніх віків, порівняльна географія, російська історія, історія російської літератури, французька і німецька мови (І курс); історія Новоза-

вітної Церкви, логіка і моральна філософія, нова історія, російська давнина та історія російської літератури, французька й німецька мови (II курс); моральне богослов'я, історія філософії, загальна і російська статистика, загальне мовознавство, французька та німецька літератури (III курс). У вихованців ліцею намагалися насамперед виховати уміння самостійно навчатися, для чого широко використовувалася підготовка наукових досліджень на заздалегідь визначені теми [3]. Отже, в основі роботи ліцею лежали ідеї релігійності, народності, розвитку тощо.

15 липня 1834 р. у Києві відкрито Університет св. Володимира. Попечитель Київського навчального округу Є.Ф. фон Брандке на урочистостях з цієї нагоди окреслив зміст освіти на кожному з факультетів. Так, науки, що входять до програми навчання філософського факультету, покликані скерувати студентів до споглядання великих явищ у Природі, розкривати таємницю дивного Божого промислу в управлінні цілими державами і народами, знайомити їх з дією і розвитком моральних сил, навчати скеровувати їх на самовдосконалення; усі ці науки за своєю суттю мають спільне начало і повинні вести студентів до спільного начала – розкривати чудеса Творця всього створеного, посилювати почуття істинного Богошанування. Юридичний факультет покликаний виховувати у молодому поколінні любов до правди, поборниками якої воно мало стати.

У виступі попечитель також зазначив, що освіта юнаків в університеті має здійснюватися на міцних основах Віри, в міру поширення знань молодь повинна побачити велич Бога в Природі, Побутописаннях часів і власному серці, а на її моральне становлення буде звернуто найбільшу увагу. Наголошував також на вихованні гідних громадян та чиновників для держави, добрих батьків сімейств – для суспільства, вдячних дітей – для Батька-Монарха [8, с. 300 – 309].

Відтак очевидно, що освіта у вищій школі також будувалася на трьох китах: релігійності, народності, відданості цареві і державі. Це підтверджується і основними засадами діяльності Харківського університету, заснованого у 1804 р. Так, у його зверненні до громадськості на початку 1834/1835 н.р. окреслено мету діяльності, яка полягала у передачі загальнокорисних знань, які зі щирим бажанням і за сприяння всемогутньої Божої благодаті нададуть свої добрі плоди на славу Божу, на користь Престолу і Вітчизні, на втіху батькам юнацтва, яке навчається в університеті. Очікувалося, що з університету вийдуть освічені воїни, справедливі і розсудливі судді, майстерні й людинолюбні лікарі і взагалі громадяни, сповнені правил християнської моральності, а також властивих здавна російському народові чеснот – необмеженої любові і відданості вірі, Царю, Вітчизні [1, с. 842 – 843].

Яскравим репрезентантом польського шкільництва на українських землях був Кременецький ліцей, створений 1805 р. як Волинська гімна-

зія. Будучи формально підпорядкованою російському законодавству, насправді у діяльності гімназія орієнтувалася на взірці шкіл Едукаційної Комісії, а відтак керувалася дещо іншими цінностями. Була створена у складі чотирьох нижчих класів та трьох дворічних курсів. Відповідно повний курс навчання тривав 10 років [11, с. 5]. Мета цього навчального закладу полягала не лише у наданні учням енциклопедичних знань у філософсько-літературному чи математично-природничому напрямках, а й у пристосуванні шкільної освіти до потреб життя, а отже, формуванні фахових сил, корисних країні [9, с. 4 – 7].

На реалізацію цієї мети була спрямована програма навчання, яка у нижчих класах охоплювала такі предмети, як релігія, польська, латинська, російська, французька, німецька мови, арифметика, Евклідова геометрія, моральна наука, географія, стародавня історія, тобто насамперед спрямовані на розвиток психічних процесів: пам'яті, мислення, уваги, уяви тощо. У вищих класах відбувався поділ на відділення, метою кожного з яких було формування певних умінь: 1) фізико-математичних; 2) морально-політичних; 3) літературних. Був також відділ прекрасних мистецтв, який охоплював рисунок і малювання, каліграфію, музику, танці, фехтування, кінну їзду, плавання [9, с. 10; 11, с. 5 – 6]. Зі сказаного очевидно, що зміст освіти за аксіологічним спрямуванням давав змогу розвивати психічні процеси учнів, моральність, естетичні почуття тощо. Оскільки, на думку Т. Чацького, основою суспільного польського устрою повинна бути релігія, у гімназії великої ваги надавалося вивченню Закону Божого, відвідуванню учнями Літургії, слухання ними проповідей, відбування реколекцій, приступання до сповідей та св. Причастя тощо [9, с. 12]. Отже, прищеплення релігійних цінностей було притаманне як російському, так і польському шкільництву.

Проте можемо виокремити також ті ціннісні засади освіти, якими вони різнилися. Насамперед, якщо для російської освіти характерною була становість, до Волинської гімназії приймали усіх, незважаючи на походження та майновий стан; схильності до створення пансіонів та тривалого перебування у них вихованців Волинська гімназія протиставила співпрацю з батьками, домашнє виховання учнів, а також їхнє проживання невеликими групами під обов'язковим педагогічним наглядом; чіткому регламентуванню діяльності не лише учнів, але й педагогів, Волинська гімназія протиставила самоврядування, зокрема, студентські суди тощо.

Великого значення у гімназії надавалося дисциплінуванню учнів, зокрема засобами спільної для всіх учнів форми, а також системою заохочень та покарань, з яких якомога рідше рекомендувалося застосовувати фізичні. Дбали у цьому навчальному закладі також про здоров'я вихованців, стежачи за забезпеченням і дотриманням відповідних санітарно-гігієнічних умов та норм тощо.

Крім того, на етнічних українських землях, що входили до складу Російської імперії, створювалися навчальні заклади інших національних меншин, зокрема єврейські. Наприклад, у 1826 р. в Одесі було засноване єврейське училище у складі чотирьох однорічних курсів, які у 1830 р. були реорганізовані у три дворічні курси та один підготовчий клас. У всіх трьох класах викладалися Закон Божий, російська, німецька, давньоєврейська та французька мови, загальна граматика, каліграфія, арифметика, купецька бухгалтерія, риторика, географія, загальна історія, загальні начала фізики, складання громадянських ділових паперів і Талмуд. З 1835 р. в училищі в окремому відділенні могли навчатися також дівчата, програма навчання яких охоплювала Закон Божий, читання творів на давньоєврейській, єврейській розмовній мовах, російська, німецька, французька мови, каліграфія, арифметика, Священна і загальна історія, географія, жіночі рукоділля [6, с. 608 – 612]. Як свідчить цей перелік, навчання хлопців тут мало чітке професійне спрямування на комерційну діяльність. Дівчата отримували елементарні знання та вміння, які давали б їм змогу добре вести домашнє господарство і виховувати дітей. Важливим фактом було також те, що викладовою мовою в училищі була німецька, як рідна для вихованців.

А от самі українці на етнічних українських землях були позбавлені як професійних шкіл, так і середнього та вищого шкільництва. Лише у парафіяльних школах українські діти мали змогу здобувати елементарну освіту рідною мовою.

Висновки. Отже, аналіз розпорядчих актів, статистичних даних, практики діяльності окремих навчальних закладів засвідчив освітні ідеали першої половини ХІХ ст.: становість, релігійність, народність, виховання безмежної відданості батьківщині і монарху та шляхи їхньої реалізації у навчально-виховному процесі освітніх закладів. Ці ідеали вплинули на зміст, форми, методи та засоби навчання і виховання, статус вихованця у навчально-виховному процесі. Педагогічними цінностями цього періоду були регламентування педагогічної діяльності, точне виконання педагогами розпоряджень, суб'єкт-об'єктні стосунки у навчально-виховному процесі, широке застосування дисциплінуючих методів та засобів виховання.

Перспективи подальших досліджень. Перспективним і актуальним напрямом подальших досліджень вважаємо здійснення порівняльного аналізу організації педагогічного процесу на ціннісних засадах в освітніх інституціях України та зарубіжжя на різних етапах історичного розвитку.

Література

1. Багалея Д.И. Опыт истории Харьковскаго Университета (по неизданнымъ матеріаламъ). Томъ 2-й (съ 1815 по 1835 годъ) / Д.И. Багалея. – Х. : Паровая Типографія и Литографія М. Зильбербергъ и С-вья, 1904. – 1136+7 с.

2. Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – Часть первая. – СанктПетербургъ : в типографіи Императорской Академіи Наукъ, 1834. – С. III–VII.
3. Лѣтопись ученыхъ и учебныхъ заведеній // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – Отд. Оффицально-учебное. – 1844. – Часть XLII. – С. 3–29.
4. Министерскія распоряженія (съ 21 Марта по 1 Сентября 1833) // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – 1834. – № 1 (генварь). – С. XLIX–LXXX.
5. Правила для приходскихъ училищъ Киевской, Волынской и Подольской губерній (Утверждены Г. Министромъ Народнаго Просвѣщенія 8 Ноября 1845 года, въ видѣ опыта, на три года) // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – 1846. – Часть XLIX. – С. 27–49.
6. Разныя извѣстия // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – 1835. – № 12 (декабрь). – С. 608–618.
7. Сравнительныя вѣдомости о состояніи Учебныхъ заведеній Министерства Народнаго Просвѣщенія // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – 1836. – № 5 (май). – С. 507–519.
8. Торжественное открытіе Университета св. Владиміра въ Кіевѣ // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – 1834. – № 8 (август). – С. 296–315.
9. Brył P. Organizacja Gimnazyum Krzemienieckiego / P. Brył. – Kraków, 1889. – 36 s.
10. Encyklopedia filozofii wychowania / pod red. S. Jedynaka i J. Kojkoła. – Bydgoszcz : «Branta», 2009. – 359 s.
11. Stemler J. Liceum Krzemienieckie: przeszłość – terażniejszość – przyszłość / J. Stemler. – Warszawa, 1927. – 42 s.

References

1. Bagaley D.I. Opyt istorii Kharkovskago Universiteta (po neizdannym materialam). Tom 2 (s 1815 po 1835 god) (*The historical experience of Kharkov University (unpublished materials). Volume 2 (1815 to 1835)*), Kharkov, Parovaya Tipografiya i Litografiya M. Zilberberg i S-via. 1904, 1136+7 p. [in Russian]
2. Zhurnal Ministerstva Narodnago Prosveshcheniya (*Journal Of The Ministry Of National Education*), Chast pervaya, SanktPeterburg: v tipografii Imperatorskoy Akademii Nauk, 1834, pp. III–VII. [in Russian]
3. Letopis uchenykh i uchebnykh zavedeniy (*Chronicle of scientists and educational institutions*), Zhurnal Ministerstva Narodnago Prosveshcheniya, Otd. Offitsyalno-uchebnoye, 1844, Part XLII, pp. 3–29. [in Russian]
4. Ministerskiya rasporyazheniya (s 21 Marta po 1 Sentyabrya 1833) (*Ministerial orders (from 21 March to 1 September 1833)*), Zhurnal Ministerstva Narodnago Prosveshcheniya, 1834, Vol. 1 (genvar), pp. XLIX–LXXX. [in Russian]
5. Pravila dlya prihodskikh uchilishch Kiyevskoy, Volynskoy i Podolskoy guberniy (*The rules for parochial schools of the Kyiv, Volyn and Podolsk provinces*), Zhurnal Ministerstva Narodnago Prosveshcheniya, 1846, Part XLIX, pp. 27–49. [in Russian]
6. Raznyuya izvstiya (*Different news*), Zhurnal Ministerstva Narodnago Prosveshcheniya, 1835, Vol. 12 (dekabr), pp. 608–618. [in Russian]

7. Sravnitelnye vedomosti o sostoyanii Uchebnykh zavedeniy Ministerstva Narodnago Prosveshcheniya (*Comparative statements about the state of Educational institutions of Ministry of National Education*), Zhurnal Ministerstva Narodnago Prosveshcheniya, 1836, Vol. 5 (may), pp. 507–519. [in Russian]

8. Torzhestvennoe otkrytie Universiteta sv. Vladimira v Kieve (*The Grand opening of the St. Vladimir University in Kiev*), Zhurnal Ministerstva Narodnago Prosveshcheniya, 1834, Vol. 8 (avgust), pp. 296–315. [in Russian]

9. Brył P. Organizacja Gimnazyum Krzemienieckiego, Kraków, 1889, 36 p. [in Polish]

10. Jedynek S. i Kojkoł J. (red.), Encyklopedia filozofii wychowania, Bydgoszcz: «Branta», 2009, 359 p. [in Polish]

11. Stemler J. Liceum Krzemienieckie: przeszłość – terażniejszość – przyszłość, Warszawa, 1927, 42 p. [in Polish]

Одержано 09.02.2017